

5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
6. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. – М.: Русский язык, 1980. – 253 с.
7. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К.: Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.
8. Долгих Н.Г. Теория семантического поля на современном этапе развития семасиологии // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 89 – 98.
9. Жгенти М.В. Семантическое поле как принцип исследования словесных значений: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / ТГУ. – Тбилиси, 1983. – 26 с.
10. Жилко Ф.Т. Про семантичні поля української мови // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 12. – С. 25 – 32.
11. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
12. Кривченко Е.Л. К понятию “семантическое поле” и методам его изучения // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 99 – 103.
13. Kuchař J. К общей характеристике номинации // Travaux Linguistiques de Prague 3: Études structurales dédiées au VIe Congrès des slavistes. – Prague: Academia, Éditions de l'Académie Tchèque des Sciences, 1968. – P. 119 – 129.
14. Пелих Е.А. Структура ЛСП желания (на материале русского, украинского, английского языков): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Саратов, 1984. – 215 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
16. Уфимцева А.А. Лексика // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – С. 394 – 455.
17. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 271с.
18. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на акад. Стефан Младенов. – София: Изд-е на българската Академия на науките, 1957. – С. 523 – 538.
19. Цегельська М.В. Структурна типологія одиниць семантичного поля часу в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.
20. Firth J.R. Papers in linguistics (1934 – 1951). – London: Oxford Univ. Press, 1958. – 234 p.
21. Williams J.M. Synaesthetic adjectives: a possible law of semantic change // Language. – 1976. – V. 52. – № 2. – P. 461 – 478.

The article deals with a research of the name and the status of lexemes group with ‘sound’ seme in modern Ukrainian literary language. The lexico-semantic field of sound nominations is considered as a wide, literary normative, monocentric form, which is characterised by open structure, compound flexibility and bounds diffusion.

Key words: lexico-semantic field, sound nomination, seme compound, archiseme.

Н.А. Березовська-Савчук

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Стаття присвячена проблемі створення семантичної типології лексичних одиниць, виділення типових значень у системі мовних засобів. Основна увага зосереджена на принципах вироблення засад класифікації дієслівних предикатів.

Ключові слова: семантика, предикат, дія, стан, рух, суб’єкт, об’єкт, денотат.

Починаючи з другої половини ХХ ст., у лінгвістиці, як і в інших гуманітарних сферах, остаточно було закріплене поняття системного підходу до аналізу мови, що розуміють як “напряму методологію соціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить вивчення об’єктів як систем” [11, 622]. Цей підхід орієнтує дослідників на виявлення різноманітних і багатогранних типів зв’язків у межах складних об’єктів та їх зведення у єдину теоретичну систему. Відповідно, на певному етапі розвитку лінгвістики вчені почали розглядати мову як системно-структурне утворення у єдності та взаємодії усіх її підсистем. Лексичне значення як мовну категорію стали визначати з урахуванням його системних відношень, парадигматичних і синтагматичних зв’язків.

Зміст категорій пізнання сфер буття розкривають у спеціальних філософських працях, філософських, логічних, енциклопедичних словниках. На основі складників моделей загальної концептуальної схеми створюється можливість побудови ідеографічної (значеннєвої) парадигми чи

ієрархії певним чином підпорядкованих одна іншій груп значень слів: класів, підкласів, полів, субполів, мікрополів, тематичних і лексико-семантичних груп, синонімічних рядів і антиномічних протиставлень.

Значення кожного слова можна представити як сукупність семантичних компонентів (сем), що закономірно пов'язані між собою. Основний принцип організації сем у значенні слів – ієрархічний: вершину цієї ієрархії становлять загальні семи, інші – конкретніші – підпорядковуються їм і уточнюють їх.

Принцип семантичної класифікації однаковий: за наявністю загальної категорійно-граматичної семи слова об'єднуються у граматичні класи (частини мови), за спільністю лексико-граматичних сем – у лексико-граматичні класи (розряди), за єдністю категорійно-лексичних сем – у лексико-семантичні групи, в межах яких можна виділити підгрупи і ряди слів, що базуються на подібності диференційних ознак.

Названі групи слів у своїй сукупності утворюють ідеографічну (предметно-логічну) парадигму. Її переваги перед іншими полягають у тому, що, по-перше, виділення усіх сукупностей слів здійснено на спільній основі – вираження мовними засобами категорій пізнання та їхнього змісту; по-друге, у цій парадигмі, у ієрархії об'єднань значень слів є своєрідна “точка відліку” – вказівка на те, якими є відношення між значеннями, в усій їхній складності, протилежності, різномірності.

Складність семантичної системи зумовлює труднощі у встановленні чітких меж між окремими лексико-семантичними групами чи полями. Специфікою деяких семем є те, що вони перебувають на межі груп, класів, виражаючи різні ступені людського пізнання, різні градації у вираженні явищ об'єктивної дійсності, тому значеннєва структура цих семем об'єднує диференційні ознаки кількох сусідніх груп, полів, класів. З огляду на це не всі мовознавці вважають за можливе розв'язання проблеми системного опису лексичної семантики. Так, за словами С.І. Ожегова, для цього необхідно уявити лексичний склад в усій складності, багатогранності зв'язків, як “механізм, усі частини якого діють погоджено, у взаємозв'язку, у якому функції одних елементів залежать від функцій інших елементів” [6, 47].

У вітчизняному мовознавстві системність лексики визнавав ще О.О. Потебня [7], який детально сформулював теорію слова у плані форми і змісту (теорія внутрішньої форми слова, учення про ближче і далі значення слова, багатозначність, історичну змінність значень). На утвердження думки про системність лексики великий вплив мали роботи Г. Остофа, К. Мейера, Г. Шпербера, Й. Тріра, Г. Іпсена, В. Порціга. Й. Трір висунув ідею про поняттєві поля; Г. Іпсен – про лексико-граматичні поля (етимологічно різні слова, що входять до однієї значеннєвої системи і таким чином набувають спільних граматичних ознак). Пізніше Б. Оксар і О. Духачек увели поняття *лексико-семантичне поле*, В.В. Виноградов – термін *лексико-семантична система*, О.І. Смирницький – *лексико-семантичний варіант*. В українському мовознавстві ідеї системної організації лексики розвивають В.М. Русанівський [8], О.О. Тараненко [10] та ін.

Очевидно, що на відміну від фонетики і граматики, описати лексичний склад мови, який нараховує сотні тисяч слів, набагато важче. Тому в лексичній зв'язку з необчисленістю її одиниць встановити системність видається дуже складним чи навіть нерозв'язним питанням. Стосовно лексики з її постійною змінністю, рухливістю поняття системи може навіть видаватися таким, що суперечить самій її природі. Однією з рис лексичної системи є те, що кінечна її одиниця – слово – багатомірна, а її значимість у системі мови (місце, ступінь стійкості і вживаності, значеннєва і словотвірна активність) визначається не тільки мовними, а й позамовними (співвіднесеність слова з предметним рядом, сфера суспільного функціонування тощо) чинниками.

Найбільше проблем постає перед дослідниками семантики дієслова. Складність кваліфікації дієслівного значення визначається передусім його інтегральним характером. Якщо лексичне значення імен переважно базується на розумінні „сутності”, матеріальної або ідеальної, тобто сформованій мовними засобами, що виражають предметність, і на логіко-граматичній категорії „субстанція”, то дієслівні лексеми відображають дії, стани, процеси – відношення, що підпадають під не менш об'ємну логічну категорію – „ознака”.

Виявлення ознаки через предметність представлено у мові відсторонено від її носія, як самодостатньої. Семантика ж дієслівних лексем має релятивний характер, бо в її основі лежить поняття ознаки, яка за логікою речей, як і за логікою мислення, імплікує певну субстанцію, предмет, якому вона належить. Семантика дієслівного слова – не елементарна, а комплексна у тому розумінні, що вона відображає не закінчене, повне поняття про клас предметів, як у предметних іменах, а мінімальні дискретні „шматочки дійсності”, що наближаються до елементарних ситуацій і подій.

На відміну від імен, позначуване дієсловом часто буває складною ознакою з ледве помітними контурами, щоб його можна було легко визначити і відтворити за допомогою однослівного найменування. У дієслівних лексем, що виражають своїм значенням більш узагальнену ознаку, поняття відношення, дії, стану за змістом абстрактніші, а тому семантично недостатні.

Сама структурна організація семантики дієслівних лексем, що виражають неповне, „незакінчене” поняття, швидше, окрему ознаку – відношення чи іншу якість предмета, засновану на експлікації агентивних, комплементарних та інших семантичних відношень, визначає спосіб їхнього мовного вираження – мінімальні синтагми, які реалізують основні типи семантико-логічних моделей „агенса – його дія”, „суб’єкт – його стан”, „дія – її об’єкт” та ін. Універсальною ознакою лексичного значення дієслівних лексем є те, що кожне повнозначне дієслово і являє собою таку потенційну синтагму; в змістовному плані ознакове ім’я формує своє значення у двох аспектах: в акті знакотворення, в номінації з урахуванням носія (суб’єкта, об’єкта) цієї ознаки і в функціонуванні – у мовленні, де воно додатково уточнюється, конкретизується і цим формує ряд предметів, які з ним сполучаються. Незаперечним мовним фактом є суб’єктно-предикатна структура – ядро пропозиції, універсальний мовний параметр. Ті, хто вбачає причину „обростання” слова змістовними валентностями виключно в мовленнєвих актах і „заповнення” логіко-граматичного предиката певною кількістю місць без урахування його лексичного значення, впадають в іншу крайність, ігноруючи його номінативний аспект, що становить субстрат мовленнєво-мислительної діяльності мови.

Без заповнення предикатного слова семантикою предметних імен неможливо розпізнати перші, бо вони не набирають необхідної кількості основних ознак для своєї ідентифікації у реченні. У переважній більшості дієслівних іменувань сигніфікативні (ознакові) і денотативні (предметні) семи розведені, а їхня семантична взаємодія начебто виносена за рамки дієслівної лексики в площину синтагматичних зв’язків дієслова з предметними іменами, що його мотивують. Співвіднесеність дієслівних лексем із предметними за своєю суттю і за семантичним результатом номінації подібні до самих предметів, що розкриваються через властивості і відношення, передбачає наявність значеннєвих зв’язків дієслова з предметними іменами, маніфестованих суб’єктною і / або об’єктною спрямованістю дієслівної дії, стану, відношення.

Загальновідомо, що універсальною ознакою мови є обов’язкове вираження граматичними і / чи лексичними засобами двох головних логіко-граматичних категорій – „сфери суб’єкта дії, стану” і „сфери об’єкта дії”. Дієслівні лексеми є саме такими номінативними одиницями, у значенні яких фіксуються і закріплюються різні за своїм значенням семантичні ознаки, різноманітні ракурси зв’язків дієслівної „дії”, „стану” тощо з предметами і особами, які здійснюють ці дії чи зазнають їх. Відношення і семантична спрямованість ознакового слова до тієї чи іншої сфери визначає змістовну і формальну валентність (сумісність, сполучуваність у лінійному ряду) кожного дієслова.

Ці універсальні (суб’єктно-об’єктні) зв’язки дієслівного імені з предметними іменами стали об’єктом численних синтаксичних теорій: достатньо згадати традиційний розподіл членів речення на *головні* та *другорядні*, а також теорію Л.Теньєра, який розмежував члени речення за силою семантичного зв’язку на *актанти* і *сирконстанти*.

Варто також відзначити оригінальні теоретичні розробки С.Д.Кацнельсона, який підійшов до аналізу „дієслівного вузла” з інших позицій, спираючись на ідею змістовної типології мови. Інтерпретуючи природу мовного значення як тісну взаємодію категорій предметного світу, логічного мислення, прагматичних і лексичних значень, він запропонував розглядати логічну формулу поєднаних з предикатом предметних імен: „предикат і його аргументи, місця” як зв’язок „предиката з його предикандумами”, що дало змогу відмежувати змістовні валентності від формальних, тобто семантичні (лексичні) актанти дієслова від граматичних (синтаксичних), глибинні від поверхневих. „Валентні якості предиката, що реалізуються в реченні, у самому предикаті подані у вигляді „місць”, „пропусків”, які необхідно заповнити. Кожен предикат начебто відкриває „вакансії” для заповнювачів цих „вакансій” предикандумів [4, 177]. Під поняттям „предикандум” С.Д.Кацнельсон розуміє субстанціональні значення, які виражаються іменами, і експлікуються й розкриваються за допомогою предикатів. Суб’єкт підводиться під категорію „предикандума” разом з об’єктом і оцінюється однаково з останнім як змістове доповнення до предиката, а отже, це „семантичне доповнення” предикатного слова задається йому самим актом номінації. Тобто номінацією до певної міри підписуються актанти „пусті місця”, які по-різному заповнюються на рівні речення.

Хоча проблема семантичної класифікації лексики представлена у науковій літературі величезною кількістю напрацювань, на сьогодні не можна говорити про хоча б приблизне її вирішення. У зв’язку з цим особливої актуальності набуває ще один можливий підхід до розв’язання загальної проблеми. Його умовно можна назвати індуктивним, полягає він у тому, що, за словами

Л.В. Васильєва, “роботу з вивчення семантичної системи якої-небудь мови найдоцільніше почати з усебічного опису окремих семантичних класів” [2, 4].

Категорія „клас слів”, за словами Е.В. Кузнецової, „належить до фундаментальних понять науки про мову. Вона лежить в основі всіх традиційних граматичних описів” [5, 3]. Роль цієї категорії надзвичайно зросла у сучасному мовознавстві, однією з найголовніших ознак якого є системний підхід до аналізу усіх мовних явищ. У світлі цього підходу мову визначають як соціальну за своєю природою знакову систему, що виконує у суспільстві найважливішу функцію знаряддя спілкування і засобу мислення. Субстанцію мовної системи складають її основні одиниці, структуру – ті відношення, якими пов’язані між собою ці одиниці.

Особливо важливими у структурі мови є ті системні зв’язки слів, які отримали назву парадигматичних. В основі цих відношень лежить подібність слів за певними ознаками, найчастіше за компонентами їхньої форми чи змісту. „Класи слів – це максимальні форми вияву парадигматичних відношень у лексичній системі” [5, 3].

В історії мовознавства проблема розмежування дієслівних лексем на окремі класи за їхнім значенням віддавна привертала до себе увагу дослідників. Ще О. Есперсен відзначав, що “...дієслова можна розділити на: ті, що позначають дію (*їсть, дише, убиває, говорить*), ті, що позначають процес (*стає, росте, втрачає, умирає*) і ті, що позначають стан (*спить, залишається, чекає, живе*), хоча є також багато дієслів, які складно включати до якогось із цих класів (*зневажає, опирається*)” [2, 95].

У більшості випадків у виділенні складу певної семантичної групи дієслів переважає значеннєвий критерій. До однієї групи належать дієслова за наявністю у їхньому змісті категорійної ознаки, інтуїтивно виділеної дослідником і підкріпленої даними словників, які відображають “колективну інтуїцію” лексикографів. За словами Ю.Д.Апресяна, „компонентний аналіз відіграє виняткову роль, особливо для опису лексики, і жодна адекватна теорія змісту не може обійтися без процедур, які забезпечують тією чи іншою мірою компонентний аналіз значень” [1, 113].

Безперечно, найадекватніший класифікаційний критерій для дієслівної лексики – набір типових для цього класу слів ознак. На думку більшості учених, найвиразнішою характерною особливістю, за якою дієслово протиставлене іншим морфологічним класам слів, є його процесуальність, динамічність. Однак у питанні визначення загальнокатегорійної дієслівної семи є й інші погляди. Так, Т.В. Булигіна вбачає відмінність між дієслівними і недієслівними предикатами не в динамічності/статичності ознаки, яку вони позначають, а у характері часової актуалізації: недієслівний предикат позначає постійну ознаку, яка не змінюється з плином часу, а дієслівний – ознаку змінну, плинну, наявну лише у певний конкретний часовий проміжок. Адже, справді, значення багатьох дієслів суперечить принципіві процесуальної кваліфікації їхньої загальнодієслівної семантики: це такі, як *стояти, сидіти, висіти, лежати* тощо.

Своєрідність дієслівної семантики полягає у тому, що, крім власне процесуальної ознаки, дієслово найчастіше містить у своїй структурі певну кількість субстанційних сем (суб’єктної, об’єктної, інструментальної та ін.), включаючи до свого значення узагальнене уявлення про типову мікроситуацію, що описується за допомогою дієслова і відповідних його зв’язків та відношень. Найважливіші компоненти типової мікроситуації, які начебто “впаяні” у семантику дієслова, набувають свого конкретного прочитання у типовому мікроконтексті. У цьому аспекті варто відзначити загальновідомий таксономічний опис дієслів за характером синтаксичних зв’язків предиката та актантів і сирконстантів, здійснений Л. Теньєром, за типами логічних зв’язків предикатів з предикатними іменами у різних типах речень У. Чейфа, за функцією предикатних слів, що визначають зміст речення Н.Д. Арутюнової. Цікавою є класифікація англійських дієслів Г.Г. Сильницького, побудована з урахуванням лексичних і синтаксичних параметрів. Дослідник виділяє три основних класи дієслів: клас “дій”, який діагностується наявністю прямого додатка, клас “дій”, який виявляється за сполучуваністю дієслова з динамічною обставиною місця, і клас “процесів”, у яких відсутні названі ознаки [Сильницький 1973].

Окрім загальнокатегорійного значення дії чи процесу, що розподіляється на власне дію і стан, під час класифікації дієслів більшість сучасних дослідників бере до уваги такі ознаки дієслів, як активність / пасивність, статичність / динамічність, суб’єктна / об’єктна орієнтованість. Урахування цих ознак дає можливість ідентифікувати основоположні для семантики дієслова поняття “дія” і “стан”, які у традиційній граматиці розглядалися як загальновідомі аксіоматичні поняття.

ЛІТЕРАТУРА

11. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1963. – С.110-121.
12. Васильев Л.М. Семантические классы русского глагола (глаголы чувства, мысли, речи и поведения): Автореф. дис....д-ра филол. наук / Ин-т языкознания АН СССР. – Л., 1971. – 38 с.
13. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр.лит-ры, 1958. – 404 с.
14. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, Ленингр.отд-ние, 1972. – 216 с.
15. Кузнецова Э.В. Введение // Лексико-семантические группы русских глаголов. – Иркутск: Изд-во Иркут.ун-та, 1989. – С.3-18.
16. Ожегов С.И. Лексикология: Лексикография: Культура речи: Учеб. пособие для филол. фак. пед. ин-тов / Вступ. ст. и коммент. Л.И.Скворцова. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.
17. Потехина А.А. Из записок по русской грамматике. В. 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.; М.: Просвещение, 1968.
18. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 236 с.
19. Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М.: Наука, 1973. – С.373-391.
20. Тараненко О.О. Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Вид-во НАН України, 1997.– С. 3-9.
21. Философский энциклопедический словарь. – М.: «Сов. энциклопедия», 1983. – 840 с.

The article is dealing with the problem of picking out of the typical meaning in the system of linguistics facilities. The attention is paid to principles of creation of the general semantical type of the verbal predicates.

Key words: semantics, predicate, action, semantical motion, subject, object.

О.М. Вікторіна

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ХВОРОБ КРОВІ, СЕРЦЯ, СУДИН (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК КІРОВОГРАДЩИНИ)

У статті проведено лексико-семантичний аналіз назв на позначення хвороб крові, серця, судин, зафіксованих у говірках Кіровоградщини. Виокремлено семеми, виявлено кількісний склад їхніх репрезентантів, визначено ареали поширення лексем і аналітичних одиниць. Проаналізовано також спільність і відмінність їхнього семантичного значення у літературній мові, локальних та інших говірках.

Ключові слова: семема, репрезентант, домінанта, номінація.

Лексика, пов'язана з народною медициною, все частіше привертає увагу дослідників. Назви хвороб, хворобливих станів, патологічних процесів організму були предметом різнопланових досліджень Я.Ю. Вакалюк [6; 7; 8; 9; 10], М.В. Никончука [20], О.М. Никончука [20], В.М. Мойсієнка [16; 17; 18; 19; 20], В.М. Баденкової [2; 3; 4; 5] та ін. Ці мовознавці досить детально з різних аспектів проаналізували лексику народної медицини у говірках Прикарпаття, Полісся, Миколаївщини. Термінологія народної медицини Кіровоградщини була частково досліджена у наших попередніх працях [11; 12; 13; 14]. Мета пропонованої роботи – лексико-семантичний аналіз назв на позначення хвороб крові, серця, судин. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) в обраній тематичній групі виокремити семеми; 2) виявити кількісний склад їхніх репрезентантів; 3) визначити ареали поширення лексем і аналітичних назв у говірках Кіровоградщини; 4) простежити наявність чи відсутність їх в літературній мові та інших українських діалектах; 5) проаналізувати спільні й відмінні ознаки в семантиці зібраних одиниць та їхніх відповідників у літературній мові, локальних та інших говірках. Предметом дослідження є 65 лексем й аналітичних номінацій, зафіксовані у говірковій системі Кіровоградщини. Слід зауважити, що кількість зазначених назв не є остаточною, їхнє виявлення можна продовжувати.

З погляду протікання захворювання, характеру ураження, локалізації виокремлено 10 семем, які подано в алфавітному порядку: 1) 'анемія'; 2) 'апоплексія'; 3) 'будь-яка хвороба серця'; 4) 'гангрена'; 5) 'гіпертонія'; 6) 'гіпотонія'; 7) 'грудна жаба'; 8) 'інсульт'; 9) 'інфаркт'; 10) 'склероз'.

Д.І. Ганич та І.С. Олійник дають таке визначення терміну «семема»: «мовна одиниця плану змісту, яка співвідноситься з морфемною (мінімальною одиницею плану вираження) і становить сукупність компонентів її значення (сем)» [15, 247].